

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər**Hikmət OULİYEV****Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent****AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, Azərbaycan****E-mail: quliyevh@mail.ru****İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ FOLKLOR: RƏQƏMSAL MƏRHƏLƏDƏ GİZLİ SOSİAL QRUPLARIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ FOLKLORUN ROLU**

Açar sözlər: rəqəmsal folklor, gizli sosial qrup, informasiya təhlükəsizliyi, kiber cinayətlər, internet folkloru, folklor kimliyi, kompüter folkloru, tətbiqi folklor.

SUMMARY**INFORMATION SECURITY AND FOLKLORE: THE ROLE OF FOLKLORE IN THE IDENTIFICATION OF HIDDEN SOCIAL GROUPS IN THE DIGITAL AGE**

In the article the problem of studying the certain socio-cultural processes through folklore, which is one of the new approaches of modern times, is investigated. It is noted that folklore at the digital stage opens wide opportunities for studying the folklore identity, interests and behavior of certain social groups, as a whole, the common values that ensure their idea-cultural unity. Each individual, including the Internet user, reveals own folklore environment, folklore group, finally folklore identity with some elements in the communicative process or any act of behavior. From this point of view, the object (individual, hidden social group, network, etc.) investigated in the case of cybercrime its folkloric portrait and signature play an important role as one of the specific signs for its detection. It is determined that in the context of information security through folklore it allows to create a folklore profile of a certain content, author of written or oral speech, hidden social group and processes, to characterize that folklore profile by computer technologies and certain analytical methods on the most different parameters.

For the first time in the article the role of folklore in ensuring information security, which is considered one of the important components of national security, has been investigated, prospects of using specific opportunities of folklore in the detection of cybercrime and cyber-violence, as well as in the identification of hidden social networks have been determined.

Key words: digital folklore, hidden social group, information security, cybercrime, Internet folklore, folkloric identity, computer folklore-study, applied folklore

РЕЗЮМЕ**ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ФОЛЬКЛОР: РОЛЬ ФОЛЬКЛОРА В ОПРЕДЕЛЕНИИ СКРЫТЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП НА ЦИФРОВОМ УРОВНЕ**

В статье рассматривается проблема изучения определенных социо-культурных процессов посредством фольклора, что является одним из новых подходов современности. Отмечается, что на цифровой стадии фольклор также открывает широкие возможности для изучения фольклорной идентичности, интересов и поведения определенных социальных групп, а также общих ценностей, обеспечивающих их идиокультурное единство в целом. Каждый индивид, включая пользователя Интернета, каким-либо элементом раскрывает фольклорную среду, фольклорную группу и, наконец, фольклорную идентичность, к которой он принадлежит, в коммуникативном процессе или в любом акте поведения. С этой точки зрения, в самом факте киберпреступности важную роль играют его фольклорный портрет и подпись как одна из специфических особенностей для обнаружения исследуемого

объекта (индивида, тайной социальной группы, сети и т.д.). Было выявлено, что фольклор позволяет создать фольклорный профиль определенного контента, автора письменной или устной речи, тайной социальной группы и процессов в контексте информационной безопасности, охарактеризовать этот фольклорный профиль с помощью компьютерных технологий и определенных аналитических методов в аспекте самых разных параметров. В статье впервые исследуется роль фольклора в обеспечении информационной безопасности, которая является важной составляющей национальной безопасности, и определяются перспективы использования специфических возможностей фольклора для выявления киберпреступности и кибер-насилия, а также выявления скрытых социальных сетей.

Ключевые слова: цифровой фольклор, скрытая социальная группа, информационная безопасность, киберпреступность, интернет-фольклор, фольклорная идентичность, компьютерная фольклористика, прикладной фольклор.

Məsələnin qoyuluşu: Məlumdur ki, “müasir tədqiqatlarda geniş şəkildə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də folklor vasitəsi ilə öyrənmək tendensiyalarıdır” (Qarayev 2018: 73). Təkcə folklorşünaslığın deyil, bir sıra digər yaxın və uzaq fənn sahələrinin – sosiologiya, antropologiya, kulturologiya, etnoqrafiya, informasiya texnologiyaları, ekoloogiya, etnobotanika və s.-nin potensial təhlil obyektinə olan folklor həmin sahələr üzrə konkret problemin öyrənilməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Xüsusilə də rəqəmsal mərhələdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı şəraitində IV Sənaye inqilabının yaratdığı imkanlar və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə folklor tamamilə yeni elmi rəqəmsal sahələrdən araşdırıla bilər. Bu imkanlar əslində iki istiqamətdə yeni perspektivlər vəd edir:

Birincisi, yeni elmi axtarışlar, nəzəri-metodoloji yanaşmalar kontekstində folklorun öyrənilməsinin daha da genişləndirilməsi, nəticə etibarilə folklorşünaslıq üçün yeni üfüqlərin meydana çıxması. Bu kompüter folklorşünaslığı (Abello 2012; Tangherlini 2016: 5-13), süni intellekt və folklor (Thompson 2019), internet folkloru və s. kimi elmi istiqamət və anlayışları özündə ehtiva edə bilər.

İkincisi, digər elm sahələrində müəyyən problemlərin araşdırılması zamanı folklorlardan istifadə. Bu halda folklor kollektiv düşüncə və reaksiyanın diaxron və sinxron planda formalaşmış modeli, fərdin və yaxud müəyyən sosial qrupun folklorik kimliyinin identifikatoru kimi götürülür ki, bu da nəticə etibarilə bir sıra problemlərin öyrənilməsində folklorun açar rolunu oynamasını təmin edir. Məsələn, informasiya təhlükəsizliyi kontekstində kibercinayətkarlığın aşkarlanmasında folklor unikal identifikasiya vasitələrindən biridir. Yaxud fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli mentalitet və stereotiplərin rolunun, həmin məlumatlara (fərd və yaxud sosial qrupun stereotipləri kontekstində) olan həssaslığın psixogenezisinin öyrənilməsində folklorik təzahürlərin analizi geniş imkanlar yaradır.

Hər şeydən əlavə ki, hər iki istiqamətdə araşdırmalar folklorun daha dərinləndirilməsinə, paralel olaraq, folklorşünaslığın da yeni metodoloji alət və üsullarla “silahlənməsi”na gətirib çıxaracaqdır. Bu baxımdan **informasiya təhlükəsizliyi və folklor problemi** çətinliyi altında bir sıra məsələlərə, o cümlədən, kibercinayətkarlıq və kibercinayətkarlığın aşkarlanması, gizli sosial qrup və şəbəkələrin üzə çıxarılması problemlərinə yanaşmaq mümkündür.

İşin məqsədi: Tədqiqatda əsas məqsəd rəqəmsal texnologiyaların, elektron mühitin, qlobal informasiya şəbəkəsinin mövcudluğu şəraitində milli təhlükəsizliyin mühüm komponentlərindən hesab olunan informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində folklorun rolunun araşdırılması, kibercinayətkarlıq və kiberzorakılığın aşkarlanmasında, o cümlədən gizli sosial qrupların müəyyənləşdirilməsində folklordan istifadənin perspektivlərinin araşdırılmasıdır.

Problemin təsviri: Müasir dövrdə internetin meydana gəlməsi insanlar arasında kommunikasiya imkanlarının genişlənməsinə, informasiya əldə etməkdən tutmuş ən müxtəlif məsələlərlə bağlı problemlərin həll olunmasına fundamental şəkildə təsir göstərmişdir. İnsanlararsı təmas və əlaqə üçün yeni imkanlar yaradan internet bu gün həm də sosial, mədəni, siyasi, iqtisadi və s. proseslərin cərəyan etdiyi *dinamik sosial mühitə (sosiotehnoloji mühitə)* çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, artıq virtual mühitdə elektron mədəniyyət (rəqəmsal mədəniyyət) meydana gəlmişdir (Баева 2012: 44). Eyni zamanda internetin sürətli inkişafı və virtual sosial şəbəkə və forumların ortaya çıxması insanların ondan asılılığının artmasına, ən müxtəlif təhlükə və təhdidlər üçün münbit şəraitin yaranmasına da gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan *rəqəmsal texnologiyaların, elektron mühitin, qlobal informasiya şəbəkəsinin mövcudluğu şəraitində milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindən biri olan milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, xalq mədəniyyətinin, folklorun müasir dünyanın tələblərinə müvafiq şəkildə informasiya təhlükəsizliyi kontekstində araşdırılması kifayət qədər aktual məsələdir*. Bir tərəfdən informasiya təhlükəsizliyi problemlərinin həllində folklorun spesifik imkanlarından istifadə etməklə virtual mühitdə gedən müxtəlif proseslərin, o cümlədən, kibercinayətkarlıq və kiberzorakılıqla bağlı hadisələrin öyrənilməsi, kriminal xarakterli fəaliyyət və hərəkətlər həyata keçirən fərd və qrupların aşkarlanması, digər tərəfdən isə isə folklorun özünün informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərinin tədqiq olunması bu sahədə həllini gözləyən mühüm problemlərdir. Eyni zamanda virtual sosial şəbəkələrdə gedən folklor proseslərinin, sosial-mədəni reaksiya kimi ortaya çıxan folklorik faktların, rəqəmsal xalq mədəniyyətinin, yeni nəsil folklor yaradıcılığının, folklorik forma və məzmunların araşdırılması internet folklorunun qarşısında duran ən aktual problemlərdir. Beləliklə, *folklor və informasiya təhlükəsizliyi* məsələsinə üç əsas aspektdən baxmaq mümkündür:

Birincisi, informasiya təhlükəsizliyi kontekstində, qeyri-müəyyənlik şəraitində folklorun unikal imkanlarından istifadə etməklə müəyyən situasiya və hallarda məxfiliyin, gizli virtual sosial şəbəkə və qrupların aşkarlanması üçün adekvat metodların və vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;

İkincisi, kompüter texnologiyalarının imkanları hesabına müxtəlif mənbələrdən toplanmış milli folklor resurslarının rəqəmsallaşdırılması, elektron mühitə daxil edilməsi, həmin mühit daxilində etibarlı qorunması, tamlığı və əlyətərliliyinin təmin edilməsi, eyni zamanda folklor resurslarının intellektual analizinin təmin edilməsi üçün hər bir folklor resursunu identifikasiya etməyə imkan verəcək parametrlərin (əlamətlərin) müəyyənləşdirilməsi. Informasiya təhlükəsizliyi prob-

lemlərinin həllində, kibercinayətkarlıq və gizli virtual sosial şəbəkə və qrupların aşkarlanmasında milli rəqəmsal folklor databazalarından istifadə edilməsi;

Üçüncüsü, internetdə – virtual kommunikatív mühidə, sosial şəbəkə, forum və saytlarda meydana gələn folklor yaradıcılığı proseslərinin, folklorlaşma və yaxud defolklorlaşma trend və tendensiyalarının, müvəqqəti folklor ənənələrinin, yeni nəsil folklor faktlarının, folklorik forma və qəliblərin, nəhayət, internet folklorunun multidissiplinar metod və yanaşmalar, İKT-nin tətbiqi əsasında analiz olunması.

İnformasiya təhlükəsizliyi geniş anlayışdır və son zamanlar aktuallaşmasına baxmayaraq, tarixən müxtəlif daşıyıcılar – daş, dəri, kağız və s. üzərində olan informasiyanın qorunması, məxfiliyinin təmin edilməsi kimi məsələlər kontekstində mövcud olmuşdur. Hesab etmək olar ki, kommunikasiya yarandığı məqamdan etibarən informasiyanın vacibliyi dərk olunmuş, insanlar arasında informasiyanın qorunması, etibarlı şəkildə saxlanması və ötürülməsinə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, ənənəvi mədəni mühidə müxtəlif peşə və sənətlərlə, xüsusən xalq həkimliyi və təbabətlə bağlı olan bilik və məlumatlar ciddi şəkildə qorunurdu. Ənənəvi mədəni mühidə müəyyən ezoterik bilik və təcrübələr mövcud idi ki, bu informasiyalar məhdud çərçivədə tabulanmış şəraitdə ötürülürdü. Başqa sözlə desək, ənənəvi mədəni mühidə yayılması və ötürülməsinə qadağa qoyulan – tabu hesab edilən bilik, təcrübə və informasiya mövcud idi. Çünki ən müxtəlif sosial qrupların maraq və arzuları, adət və ənənələri, davranış və söhbətləri əsasında təşkil olunan folklor eyni zamanda aid olduğu sosial qrupun spesifikliyini, sərhəd və təmasını da özündə əks etdirir. Bu işə fərqli sosial qrupların müəyyən əlamətlər üzrə folklorik profilinin müəyyənəşdirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır ki, internet mühidində – multikultural folklor şəraitində bundan müxtəlif tipli analizlər üçün istifadə etmək mümkündür.

Elmi ədəbiyyatlarda informasiya təhlükəsizliyi anlayışına (Арсентьев 1997: 48-50; Еркин 2012: 68-74; Владимирова 2012: 47-52) müxtəlif cür yanaşma mövcuddur: “İnformasiya təhlükəsizliyinin predmeti çox zaman informasiyanın konfidensiallığının, tamlığının və əlyetərliliyinin təmin edilməsi kimi başa düşülür. Lakin informasiya təhlükəsizliyinin predmeti daha genişdir. İnformasiya təhlükəsizliyi təkcə kompüter təhlükəsizliyindən və şəbəkə təhlükəsizliyindən ibarət deyil. Müasir cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin bütün *sosial-mədəni proseslərinə* (kursiv bizimdir – H.Q.) nüfuz edir, “istənilən dövlətin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir” (İmamverdiyev 2006; Кузнецов 2006).

Bir zamanlar insanlar informasiyanın qıtlığından, azlığından əziyyət çəkirdilərsə, hal-hazırda bu proses tamamilə əksinə cərəyan edir. Bu gün bəşəriyyət informasiyanın ifrat bolluğunun, informasiya selinin içərisində “boğulmaq” təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bu da dünyanı *informasiya təhlükəsizliyi paradigması* qarşısında qoymuşdur. Belə bir multikultural reallıq kontekstində folklorun yerinin və rolunun qiymətləndirilməsi, onun imkanlarının ortaya çıxarılması olduqca aktualıq kəsb edən məsələdir.

Müasir dövrdə informasiyanın çox sürətli şəkildə yayılması, informasiya üzərində istənilən əməliyyatın aparılması imkanının olması və s. informasiyanı

çox zəruri və strateji bir məfhumla çevirmişdir. İnformasiya üzərində manipulyasiyalar etməklə cəmiyyətə təsir etmək, dezinformasiya yaymaqla stabilliyi pozmaq, sosio-psixoloji xaos yaratmaq mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, bu gün internetdə yalan xəbərlər, şayiə və böhtanlar, qorxutma və xəbərdarlıqlarla bağlı çoxlu sayda elektron resurslar dövr etməkdədir. Müvəqqəti dövretmə imkanı qazanan həmin resurslar ənənəvi folklor modellərində yaradılmaqla folklorik forma və funksiyaya malikdirlər (Blank 2018: 1). Cari hadisə və xəbərlər əsasında qurulan bu resurslar bəzən müəyyən məqsədə, aldatma və cəmiyyətə təsir etməyə yönləndirilir. Xüsusilə də sosial baxımdan rezonans doğuran, “milli və yaxud beynəlxalq səviyyədə stress və travma yaradan” (Dundes, Pagter 1991: 303–322) hadisələr ətrafında meydana çıxan yalan məlumatların kibercinayətkarlıq aspektindən araşdırılması, həmin məlumatları yayan, gizli şəbəkələrin aşkarlanmasında folklorlardan istifadənin geniş imkanları vardır. Cəmiyyəti çaşdırmaq, yalan məlumat yaymaq, müəyyən sosial qrupları öz maraqlarına yönləndirmək məqsədi ilə yaradılmış kontentlərin gizli “müəlliflərinin” aşkarlanması üçün həmin məlumatlarda əks olunan folklorik (etnik, etnoqrafik, milli, dialektoloji və s.) “izləri” üzə çıxarmaq mümkündür.

Lakin dünyada gedən bu proseslərdən – informasiya müharibələri və münaqişələrindən kənar qalmaq mümkün deyildir. Bu isə təbii olaraq, milli zəmində informasiya təhlükəsizliyini aktuallaşdırmış olur. İnformasiya təhlükəsizliyinin texnogen xarakterli problemləri ilə yanaşı, informasiyanın məzmunundan irəli gələn infogen mənşəli problemləri də vardır.

İnformasiya təhlükəsizliyi kontekstində folklorun imkanları. Məlumdur ki, hazırda internet bütün dünya xalqlarının informasiya mübadiləsinin əsas vasitəsinə çevrilmişdir. İnsanlar ən müxtəlif ehtiyac və zərurətlə əlaqədar olaraq günün daha çox hissəsini internetdə keçirirlər. Bu isə internet mühitdə çox böyük sürətlə müxtəlif sosial qrupların və şəbəkələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu prosesin müsbət tərəfi ilə yanaşı, mənfi cəhəti də vardır. Belə ki, internetdə müxtəlif folklor mədəniyyətlərinin daşıyıcıları olan bədniyyətli insanların, mütəşəkkil, transmilli, kriminal qrupların fəaliyyəti və hüquqazidd əməllərinin reallaşdırılması üçün çox münbit sosial mühit yaranmışdır. İnternetin, eləcə də sosial medianın istifadəçilərə yaratdığı *anonimlik* imkanı bir tərəfdən fərdlərin sosiallaşması, ünsiyyəti və yaxınlaşmasına mane ola biləcək psixoloji baryerlərin aradan qalxmasına, istifadəçilərin sərbəst və rahat şəkildə özünüifadə etməsinə şərait yaradırsa, digər tərəfdən də naməlumluq, qeyri-müəyyənlik və bilinməzlik hesabına ən müxtəlif neqativ, qanunazidd əməllərin də həyata keçirilməsinə imkan verir. Sosial medianın anonimlik xarakterinin cinayət və cinayətkarlıq üçün əlverişli imkan yaratdığını xüsusi vurğulayan Ü.Arklan və H.Rençber yazır ki: “İnsanlar gündəlik həyatda cəsarət edə bilmədikləri hərəkətləri anonim kimlik arxasında gizlənərək ifa etməkdə, qanuni təqibdən daha asan şəkildə qaçmaqdadırlar” (Arklan, Rençber 2017: 36). Əslində, kibercinayətkarlığın yaranmasının əsas səbəbkarı internet deyil, müxtəlif bəd əməlləri həyata keçirən, hər hansı xalqa mənsub, onun folklor mədəniyyətinin daşıyıcısı olan insanların hüquqazidd fəaliyyətidir. İnternetin burada “günahı” həmin insanların “niyyətini” müəyyənləşdirə bilməməsi və cinayətkar insanlara yaratdığı fəvqəl im-

kandır. Başqa sözlə desək, internetin, sosial media platformalarının təqdim etdiyi əlahiddə imkanlar eyni zamanda “cinayətkarların bu mühitdən səmərəli şəkildə istifadə etməsinə” (Karahisar 2018: 685) gətirib çıxarmışdır.

Ona görə də internetdə, sosial media platformalarında gedən proseslərə müvafiq olaraq, dünyanın müxtəlif ölkələrinin qanunvericiliyində mütəmadi dəyişikliklər edilir, kibercinayətkarlığa qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı qərarlar qəbul olunur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu gün internet vasitəsilə – sosial şəbəkələr, sayt və bloqlarla insanların aldadılması, insan alveri, psixoloji təsiretmə (“Mavi Balina” hadisəsi – qorxutma, hədələmə, tabe etdirmə kontekstində, bax: Зислин, Архипова, Радченко 2017: 51-53; Архипова, Волкова, Кирзюк, Малая, Радченко, Югай 2017: 24), cəmiyyəti yalan və şayiələr vasitəsilə yönləndirmə faktları kifayət qədər geniş yayılmaqdadır. Hazırda sosial media platformaları yalan, şayiə, aldatma tipli informasiyaların ən sürətlə yayıldığı şəbəkələrdir (Goh, Dion..., 2017: 256-266).

Təsadüfi deyildir ki, “Mətn analizi və kibercinayətkarlıq”la bağlı geniş tədqiqatlar aparan Berry M.W. və Kogan J. internetin bu məsələdə rolunu aşağıdakı kimi şərh edir: “...Təəssüflər olsun ki, yeni texnologiyadan neqativ işlər üçün istifadə etmə fürsəti onun özü ilə bərabər gəlir. İnternetdən və söhbət otaqlarından xeyli əvvəllər də cinsi zorakılar və yırtıcılar var idi. Kiberzorakılıq və internet yırtıcılığı kompüter istifadə etmədə kifayət qədər təcrübəyə sahib olmayan, xüsusilə də yeniyetmə və gənclər üçün təhlükə yaradır. İnternet əlaqəsi cib telefonlarına qoşulduqca, portativ oyun cihazları və çox oyunçulu oyun konsolu gənclərin təması və istifadəsi üçün daha böyük yollar açdı” (Berry, Kogan 2010: 161).

İnternet mühitinin normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılması, buradakı proseslərin hüquqi tənzimlənməsi, cinayətkarlığın qarşısının alınması və s. kimi məsələlər fərdi məsuliyyətin gücləndirilməsini zəruri edir. Lakin internetə daxil olmaq və ondan istifadə etmək azaddır. İnsanlar internetə daxil olarkən hər hansı bir biometrik məlumatlarla – üz cizgisi, əl izi və s. ilə deyil, İP ünvanlarla identifikasiya olunurlar. İP ünvanların internetə qoşulmuş müəyyən bir qurğu barədə məlumat verməsinə baxmayaraq, həmin qurğunun istifadəçisinin kimliyini müəyyənləşdirmək çox çətin məsələdir. Yaxud bu gün real sosial-mədəni proseslərin virtual mühitə transformasiyası, eləcə də virtual mühitin, sosial şəbəkə, bloq və saytların sosial-mədəni proseslərin cərəyan etdiyi əsas məkana çevrilməsi kontekstində, milli və beynəlxalq hüquqdan kənar gizli sosial qrupların yaranması, onlar arasında müəyyən metaforik-simvolik işarələrlə şifrələnmiş kommunikasiya imkanlarının mövcud olması müşahidə olunur ki, belə proseslərin də aşkarlanması olduqca mürəkkəbdir. Deməli, internetdə döviyyədə olan məlumatların müəyyən bir hissəsi kripto xarakter daşıyır.

Bununla əlaqədar olaraq, internet istifadəçilərinin identifikasiyası imkanlarının yüksəldilməsi üçün səsin, şəklın, dəsti-xəttin, üslubun (leksikonun) analiz olunması çox aktual məsələdir. Məsələn, hər hansı bir şəxsin profili onun üslubu, leksikonu, şifahi və ya yazılı nitqində təkrarladığı sözləri, cümlənin leksik, sintaktik, semantik və semiotik xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Bunun üçün təbii dilin kompüter emalı texnologiyalarından istifadə etməklə mətnlərin kompüter analizi metodları və

vasitələri işlənir. Berry M.W. və Kogan J. yazır ki, “müxtəlif qaynaqlardan kiberzorakılıq və kiberyırtıcılıqla bağlı transkriptləri araşdırarkən, kiberzorakılar və kiberyırtıcılar tərəfindən kimliyin maskalaması və aldatmada istifadə olunan *oxşar taktikalarla* qarşılaşırıq” (Berry, Kogan 2010: 150). Müəlliflərin qeyd etdiyi oxşarlığı təkcə taktikalarda deyil, eyni zamanda, kollektiv reaksiya və münasibətə əsaslanan folklorik ifadə, reaksiya və davranışlarda müşahidə etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, internet istifadəçilərinin identifikasiyası üçün bir sıra üsullar mövcuddur. Bu sahədə mövcud olan araşdırmalarda istifadəçilərdən daha çox istifadəçilər tərəfindən yaradılan kontentlərin analizi və aşkarlanması ilə bağlı müxtəlif metodlar irəli sürülmüşdür. Xüsusən sosial şəbəkə və digər onlayn platformalarda yayılan yalan xəbərlərin, şayiə və dedi-qoduların aşkarlanması (Gupta, Lamba, Kumaraguru, Joshi 2013: 729–736; Canini, Suh ... 2011: 1–8;), həqiqət olub-olmaması, eləcə də onlarla mübarizə metodları, qarşısının alınması və ya effektinin azaldılması (Ozturk, P., Li, H., Sakamoto, Y.: Combating rumor; Bernard, S., Bouza, G., Piétrus, A. (2014): 108–114) ilə bağlı müəyyən araşdırmalar mövcuddur. Lakin bəzən bu üsulların özləri də yetərli olmur. Təhlükəli və ya şübhəli obyektə bağlı müəyyən məlumat əldə olunsada, onun, həqiqətən, qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olması barədə zəruri bilik əldə oluna bilmir. Yalnız həmin obyektin göndərdiyi mətnlər, müəyyən nitq hissələri və ya cümlələr əlçatan olur ki, məhz bunlar əsasında analiz aparmaq zərurəti yaranır. Belə bir şəraitdə internet istifadəçilərinin mənsub olduğu folklor mədəniyyəti kibercinayətkarlıqla mübarizədə çox əhəmiyyətli informasiya mənbəyinə çevrilir, yəni folklor informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu nöqtəyi-nəzərdən folklorun verdiyi unikal imkanları aşağıdakı aspektlərdən dəyərləndirmək olar:

Folklor sosial qrupun spesifik kimliyi kimi

- Fərd aid olduğu sosial qrupun folklorik profilinin daşıyıcısıdır;
- Fərd aid olduğu sosial qrupun peşə, dünyagörüşü və kollektiv maraq spesifikasını özündə təcəssüm etdirir;
- Fərd aid olduğu folklor qrupunun ənənəviləşmiş, sabitləşmiş, digər üzvlər tərəfindən “tanınan” davranış və leksikon spesifikasına (arqo və jarqonlar və s.) sahibdir;

Folklor etnik identifikator kimi

- Folklor onu yaradan və ya danışanın milli kimlik (etnik və qrup kimliyi), milli xarakter və tipologiyasının müəyyənləşməsində açar rolunu oynaya bilər;
- Folklor milli obraz, süjet və motivlərin spesifik cizgilərini əks etdirən güzgüdür;
- Folklor danışıldığı dili, üslubu və dialekt spesifikasını təcəssüm etdirən kommunikativ aktdır;

Folklor kriptografik informasiya kimi

- Folklor gerçəkliyi və ya situasiyaları simvollarla əks etdirən metaforik sistemdir;

- Folklor eyni sosial qrupa və ya mühitə aid olmayanlar üçün anlaşılmayan kriptosemantikadır;

- Folklorik fakt müəyyən bir informasiya və ya mesajı ifadə edən “indeksdir” (McNeill 2015: 16);

Folklorun yuxarıda sadaladığımız bu unikal və spesifik əlamətləri onun daşıyıcısı olan, müəyyən maraq və ehtiyaclar ətrafında birləşən real və yaxud virtual sosial qrupların kommunikasiya prosesində, özünüifadə və davranışlarında ortaya çıxır ki, bu da tədqiq olunan obyektin identifikasiya imkanlarını daha da konkretləşdirir. Başqa sözlə desək, baş verən hər hansı bir kibercinayətkarlıq faktında araşdırılan obyektin (fərdin, qrupun, şəbəkənin və s.) aşkarlanması üçün spesifik əlamətlərdən biri kimi onun folklorik portreti mühüm rol oynaya bilər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, folklor informasiya təhlükəsizliyində geniş imkanlara malik kodlaşmış informasiya mənbəyidir. Həmin informasiya əsasında tədqiq olunan obyekt barədə ilkin əlamətləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Çünki hər bir fərd, o cümlədən, internet istifadəçisi kommunikativ prosesdə və yaxud hər hansı bir davranış aktında aid olduğu folklor mühitini, folklor qrupunu, nəhayət, folklor kimliyini hansısa elementləri ilə istər-istəməz bürüzə verir. Bu isə folklor vasitəsilə informasiya təhlükəsizliyi kontekstində müəyyən bir kontentin, yazılı və ya şifahi nitqin müəllifinin, gizli sosial qrup və proseslərin **folklor profilini** yaratmağa imkan verir. Kompüter texnologiyaları və müəyyən analitik metodlarla həmin folklor profilini ən müxtəlif parametrlər üzrə xarakterizə etmək mümkündür. Təbii ki, burada “məqalələr, veb səhifələr, müzakirə forumları, bloqlar kimi resurslardakı mətnlərin geniş korpusundan əsas terminləri, xüsusiyyətləri, hadisələri aşkarlamaq və atributlar arasında münasibətlərin müəyyən olunmasında intellektual analiz texnologiyalarından yararlanmaqla “avtomatik olaraq müxtəlif mətn və audio mənbələrdən qeyri-aşkar bilinənləri kompüter vasitəsilə əldə etmək mümkündür” (Alıquliyev, Niftəliyeva 2016: 19).

Berry M.W. və Kogan J. kibercinayətkarlıq və kibercinayətkarlıqla mübarizədə *text mining* texnologiyalarının mühüm rol oynaya biləcəyini vurğulayaraq qeyd edir ki, “text miningin maraqlı və sosial baxımdan əlaqəli bu alt sahəsi elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək üçün yalvarır” (Berry, Kogan 2010: 161). Tədqiqatçılar həmçinin bu məsələdə multidissiplinar yanaşmanı da irəli sürürlər: “kibercinayətin anlaşılması, təsbit edilməsi və qarşısının alınması məsələsində şəbəkə mühəndislərinin, psixoloq alimlərin, sosioloqların, hüquq-mühafizə orqanlarının və kommunikasiya mütəxəssislərinin qarşılıqlı əlaqəsi” (Berry, Kogan 2010: 161) çox vacibdir.

Kibercinayətkarlığın aşkarlanmasında folklorun imkanları: rəqəmsal folklor databazalarının vəziyyəti və kompüter analizi perspektivləri. Dünyanın müxtəlif ölkələrində folklor resurslarının vahid sistem daxilində – folklor bankı çərçivəsində rəqəmsallaşdırılması, hər bir folklor vahidinin müxtəlif parametrlərlə təsnif olunması təcrübəsi mövcuddur. Belə ki, hələ müasir texnoloji imkanların mövcud olmadığı vaxtlarda folklor mətnlərinin motiv və ya süjetlər üzrə kataloqlaşdırılması, kolleksiya və arxivləşdirilməsi işləri həyata keçirilmişdir. Macar folklorşünası E.İlyefalvi folklor mətnlərindən təşkil olunmuş mövcud rəqəmsal databazaları (WossiDiA,

Sagragrunnur, ETKSpace, Danish Folklore Nexus, Nederlandse VolksverhalenBank, The Schools' Collection) təhlil edərək yazır ki, burada əsasən iki istiqamətdə sistemləşdirmə aparılmışdır. Bunlardan birincisi folklorun janrlar üzrə, digəri isə toplayıcı (və ya toplayıcı şəbəkəsi) üzrə sistemləşdirilməsidir (Emese 2018: 218).

Həmçinin bir sıra dünya ölkələrinin təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, informasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasında folklor arxivlərinin rəqəmsallaşdırılması, onların müxtəlif parametrlər üzrə təsnif olunması, həmin folklor resursları üzərində analizlərin aparılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür (Abello, Broadwell, Tangherlini 2012: 60–70).

Kompüter folklorşünaslığı üzrə tanınmış mütəxəssis T.R.Tangherlini “Big Data” erası kimi xarakterizə olunan hazırkı mərhələni zəngin folklor resursları (*tarixi, rəqəmsal doğulan* (rəqəmsallaşdırılan deyil, birbaşa olaraq, rəqəmsal mühitdə yaranan mənasında – H.Q) *yaxud hibrid formalı*) üzərində kompüter tədqiqatlarının aparıldığı ilkin mərhələ” (Tangherlini 2016: 10) kimi qiymətləndirir. Alim yazır ki, bir çox folklor kolleksiyaları mühəndislər tərəfindən tətbiq olunan ümumi standartlara “Big Data”dan daha çox “orta və kiçik” verilənlərə uyğun gəlsələr də, bu yanaşmaların folklor üçün müvafiqliyi gözdə tutulmalıdır. (Tangherlini 2016: 10). Eyni zamanda alimin folklor hekayələrinin geoindeksasiyası, xəritələşdirilməsi və inteqrasiya olunmuş mühitdə geonaviqasiyası ilə bağlı irəli sürdüyü yanaşma və modellər də (Broadwell, Tangherlini 2012: 50-57) internet mühitində rəqəmsal folklor resurslarının məkan koordinatlarının müəyyənləşdirilməsi və sistemli axtarışı üçün geniş perspektivlər təqdim edir. Hesab etmək olar ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı kontekstində meydana çıxan kompüter folklorşünaslığı və onun digər sahələri həm folklorşünaslığın genişlənməsi və dərinləşməsinə, həm də informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə digər sahələrdə mühüm nəticələrin əldə olunmasına rəvac verəcəkdir.

Hazırkı mərhələdə rəqəmsal folklor databazalarının yaradılması və onların üzərində çoxparametrlili analizlərin aparılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Şübhəsiz ki, informasiya təhlükəsizliyində, xüsusən də kibercinayətə qarşı hallarının aşkarlanmasında folklorun istifadəsinin perspektivləri rəqəmsal folklor databazalarının vəziyyətindən, onların çoxparametrlili kompüter analizləri üçün adekvatlığından, bütövlükdə isə, internet mühitində belə resursların bolluğundan və bir sıra digər məsələlərdən birbaşa asılıdır.

Müxtəlif dövrlərdə folklorşünaslıq, etnoqrafiya, antropologiya, etnopsixologiya və digər elm sahələri çərçivəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində folklor resursları toplanılmış və müəyyən mənbələrdə – dərsliklərdə, monoqrafiyalarda, atlaslarda və s.-də dərc olunmuşdur. Lakin görülən bu işlərin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri ondan ibarətdir ki, həmin resurslar əsasən strukturlaşdırılmamış olur və təbii dildə olan məlumatların kömpüter emalı zamanı rast gəlinən ənənəvi problemlərlə üzləşirlər. Ona görə də hesab edirik ki, müvafiq elm sahəsinin mütəxəssislərinin dəstəyi ilə bu resurslar – hər bir folklor vahidi, beynəlxalq təcrübə və tövsiyələr rəhbər tutulmaqla, müəyyən strukturlar əsasında onları xarakterizə edən mənsubiyyət əlamətləri – ölkə, bölgə, milli-etnik, dini, janr və s. kimi atributlarla təmin olunmaqla

yenidən pasportlaşdırılmalıdır. Bunun da əsasında *online* platformada istifadə oluna biləcək strukturlaşdırılmış rəqəmsal folklor resursları yaradılmalı, həmçinin digər dillərə tərcümə olunmalı və açıq istifadə üçün internet ictimaiyyətinə təqdim edilməlidir. Başqa sözlə, yaxın gələcəkdə virtual mühitdə real folklor mühitinin inikası olan multikultural rəqəmsal folklor resursları şəbəkəsi formalaşdırılmalıdır.

Bütün bu işləri həyata keçirməklə, eyni zamanda sosial mühitdə gedən dinamik folklor proseslərinin aktuallığını təmin etməklə həmin rəqəmsal resurslardan müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyinin əsas vəzifələrindən olan kibercinayətkarlıqla mübarizənin səmərəsinin artırılmasına töhfə vermək olar. Belə ki, internet mühitdə bu məqsədlə istifadə olunan trafik filtrlərində, şəbəkə ekranlarında rəqəmsal folklor resursları cəlb edilməklə istifadəçilərə məxsus mətnlərin, audio-video və s. kimi kontentlərin nəqli və emalı prosesində tətbiq olunan metodlar və alqoritmlərin daha da intellektuallaşdırılmasına, yəni potensial təhlükə mənbəyi olan fərdlərin lokallaşdırılması, hətta identifikasiyası üçün çox kritik əhəmiyyətli bilgiler əldə etmək olar.

Digər tərəfdən, hal-hazırda dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas problemlərdən biri anonim adlarla (“fake profile” və yaxud “nickname”) fərdi və ya qrup şəklində sosial şəbəkələrdə ziyanlı, destruktiv fəaliyyət göstərən, yalan məlumatlar yaradan və yaxud yayan kibercinayətkar elementlərin və icmaların aşkarlanması məsələsidir. Bu istiqamətdə, yəni sosial şəbəkələrin analizi nəticəsində son zamanlar kriminal fəaliyyətlə məşğul olan kriptocəmiyyətlərin deşifrə olunması üçün müxtəlif intellektual metodlar və alqoritmlər işlənilmişdir (Alguliyev, Aliguliyev, Niftaliyeva 2019: 91-106; Alguliyev, Aliguliyev, Niftaliyeva 2018: 35-48). Təhlillər göstərir ki, bu intellektual texnologiyalar işlənildikdən sonra internet istifadəçilərini xarakterizə edən əlamətlər sırasında onların psixologiyasının, davranışının, dini-etnik mənsubiyyətinin göstəriciləri, ən əsası, böyük informativ potensiala malik folklor resurslarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Ona görə də beynəlxalq və ölkə səviyyəsində kibercinayətkarlıqla mübarizə zamanı tarixən formalaşmış və dinamik sosial proseslərə müvafiq olaraq sürətlə yaranan və yayılan folklor resurslarından istifadə etməklə risk qrupuna daxil ediləcək obyektləri daha keyfiyyətli və səmərəli lokallaşdırmaq mümkündür. Bütün bu işləri süni intellekt nəzəriyyəsinin çox geniş istifadə olunan metodlarından – obrazların tanınması, obyektlərin klassifikasiyası və klasterizasiyası, datamining, NLP (Natural Language Processing – Обработка естественного языка) və digər smart texnologiyaların tətbiqi ilə uğurla həyata keçirmək olar.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların və görülən işlərin ümumi analizi onu göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və kibercinayətkarlıq hallarının aşkarlanmasında folklorlardan istifadənin aşağıda qeyd etdiyimiz elmi-nəzəri və praktiki problemləri mövcuddur:

1. Beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq, çoxparametrlili milli folklor nümunələri əsasında strukturlaşdırılmış multimedia folklor resurslarının formalaşdırılması, internet mühitə inteqrasiyası, həmçinin müntəzəm olaraq zənginləşdirilməsi problemləri;

2. İstifadəçilərin internet mühitdə (sosial şəbəkələr, forum və bloqlar, elektron poçt yazışmaları, danışıqlar) həyata keçirdikləri fəaliyyət nəticəsində yarat-

dıqları trafik *online* mühitdə mövcud olan milli rəqəmsal folklor resursları ilə müqayisəsi əsasında onlara məxsus fərdi folklor dosyalarının yaradılması, başqa sözlə, istifadəçilərin sərəncamında olan İP ünvanların “folklorlaşdırılması” problemləri;

3. İstifadəçilərə məxsus fərdi folklor dosyalarının intellektual analizi (klastərləşdirilməsi) əsasında internet mühitdə fəaliyyət göstərən qeyri-aşkar sosial qrupların və şəbəkələrin identifikasiya problemləri;

4. İntellektual folklor sensorlarından istifadə olunmaqla əldə olunan məlumatların təbii dilin emalı (NLP) və süni intellekt metodlarının tətbiqi ilə dialektoloji, tekstoloji və digər aspektlər üzrə hərtərəfli analizi və yeni biliklərin əldə olunması problemləri və s.

Göründüyü kimi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində folklorlardan istifadənin geniş perspektivləri mövcud olsa da, bu sahədə həllini gözləyən çoxsaylı problemlər də vardır. Düşünürük ki, perspektivdə milli rəqəmsal folklor resurslarının açıq informasiya sistemi daxilində digər xalqlara məxsus folklor resursları ilə əlaqəli şəkildə analiz imkanlarının meydana çıxması daha geniş müqayisə və təhlillərə şərait yaradacaqdır. Bu isə özlüyündə informasiya təhlükəsizliyi kontekstində folklorun imkanlarını daha da genişləndirəcək, kibercinayətkarlığın predmeti ola biləcək hər hansı bir obyekt (mətn, şəkil, audio, video resurs, fərd və ya gizli sosial qrup) çoxsaylı folklor banklarının databazaları əsasında analiz olunma imkanı qazanacaqdır. Beləliklə, informasiya təhlükəsizliyi və kibercinayətkarlığın aşkarlanması ilə bağlı mövcud yanaşmaların analizi onu deməyə əsas verir ki, təhlükəsizlik komponenti kimi folklor unikal və spesifik imkanlara malikdir və bu sahədə araşdırmaların aparılmasına böyük ehtiyac vardır.

Hesab edirik ki, ümumilikdə informasiya təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektləri üzrə araşdırmaların aparılmasında folklorlardan istifadənin imkanları da təhlil olunmalı, bu istiqamətdə yeni metod və yanaşmalar tədqiq edilməlidir. Çünki psixoloji gerçəklikdən qaynaqlanan, sosial mühit və şəraitlə, regional spesifikasiya və mahiyyətlə, lingvistik tipologiya – yerli dil və dialektlə, milli xarakter və stereotiplərlə bağlı olan folklor milli identikliyin müəyyənəşdirilməsi baxımından informasiya təhlükəsizliyinin komponenti kimi araşdırma üçün geniş imkanlar açır.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədə araşdırdığımız problemlə bağlı mövcud elmi ədəbiyyatların təhlili onu göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi kontekstində folklorlardan istifadənin imkanları məsələsi kifayət qədər aktual və az araşdırılmış sahədir. Dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlər arasında sərhədlərin aradan qalxdığı, multikultural folklor mühitinin meydana gəldiyi bir şəraitdə sosial media platformalarında, sosial şəbəkə və forumlarda gedən müxtəlif tipli proseslərin, o cümlədən, kriminal və zorakı hadisələrin araşdırılmasında, cinayətkar şəbəkələrin aşkarlanması və qarşısının alınmasında folklorlardan geniş istifadə etmək mümkündür. Çünki internet istifadəçiləri kommunikativ prosesdə audio, video və ya mətn formatlı resurslardan istifadə edirlər ki, həmin resurslar da tədqiq olunan obyektin (kriminal şəbəkə və ya kibercinayətkarın) aid olduğu folklor mühitini, folklor qrupunu, nəhayət, folklorik kimliyini özündə ehtiva etdirir. Bu isə, heç şübhəsiz ki, kiber mühitdə baş verən cinayətkarlığın, təhdid və hədələrin, xəbərdarlıq və qorxutmaların, yalan və şayiələrin, böhtan və dezinformasiyanın

masiyaların aşkarlanmasında, bütövlükdə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində folklorlardan istifadənin geniş perspektivləri olduğunu göstərir.

İşin elmi yeniliyi: Araşdırma nəticəsində ilk növbədə müəyyən olunmuşdur ki, informasiya təhlükəsizliyi problemlərinin həllində folklorlardan istifadənin geniş perspektivləri mövcuddur. Belə ki, kibercinayətkarlıq, bədniyyətli fəaliyyətlər və gizli sosial qrupların aşkarlanmasında fərdin və yaxud sosial qrupun davranış və leksikonunun folklorik modellərinin qurulması və bunun əsasında onun aid olduğu sosial qrupun müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Məqalədə həmçinin bu sahədə mövcud olan, elmi-nəzəri və praktik problemlər aşkarlanaraq müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəa və təkliflərdən informasiya təhlükəsizliyi və folklor problemlərinin tədqiqində, eləcə də kibercinayətkarlıq və gizli sosial qrupların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsində tətbiqi oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abello J., Broadwell P., Tangherlini T.R. (2012). Computational Folkloristics // *Communications of the ACM*. 55 (7), pp. 60–70
2. Alguliyev R.M., Aliguliyev R.M. and Niftaliyeva G.Y. (2019). Extracting social networks from e-government by sentiment analysis of users' comments // *Electronic Government*, Vol. 15, No. 1, pp. 91-106
3. Alguliyev R.M., Aliguliyev R.M. and Niftaliyeva G.Y. (2018). Filtration of Terrorism-Related Texts in the E-Government Environment // *International Journal of Cyber Warfare and Terrorism*. Volume 8, No. 4, pp. 35-48
4. Alıquliyev R., Niftəliyeva G. (2016). “E-dövlətin analizi texnologiyaları: text mining və sosial şəbəkələr”. *Ekspress informasiya*. “İnformasiya texnologiyaları” seriyası. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları nəşriyyatı, 78 s.
5. Архипова А., Волкова М., Кирзюк А., Малая Е., Радченко Д., Югай Е. (2017). “Группы смерти”: от игры к моральной панике. Москва: РАНХиГС, 24 с.
6. Arklan Ü., Rençber H. (2017). İlegalitenin kaçış alanı olarak sosyal medya // *Current Debates in Public Relations Cultural and Media Studies*. Volume 9, pp. 31-53
7. Арсентьев М.В. (1997). К вопросу о понятии “Информационной безопасности” // *Информационное общество*. № 4-6, С. 48-50
8. Баева Л.В. (2012). Виртуальная сансара: трансформация модели реальности в условиях информационной культуры // *Информационное общество*. № 2, С. 44-51
9. Bernard, S., Bouza, G., Piétrus, A. (2014). An optimal control approach for E-rumor. *Revista Investigacion Operacional*, Volume 36 (2), pp. 108–114
10. Berry Michael W. and Kogan J. (2010). *Text mining: applications and theory*. Wiley A. John Wiley and Sons, Ltd., Publication, 207 p.
11. Blank, Trevor J. (2018). Folklore and the Internet: The Challenge of an Ephemeral Landscape. // *Humanities* 7. No. 2: 50. DOI: 10.3390/h7020050
12. Broadwell P., Timothy T.R. (2012). TrollFinder: Geo-Semantic Exploration of a Very Large Corpus of Danish Folklore / In: *The Third Workshop on Computational Models of Narrative*, Proceedings of LREC. Istanbul, pp. 50-57
13. Canini, K.R., Suh, B., Pirolli, P.L. (2011). Finding credible information sources in social networks based on content and social structure. // *2011 IEEE Third International Conference on Social Computing*. IEEE Press. pp. 1-8

14. Dundes Dundes A., Pagter C. (1991). "The Mobile SCUD Missile Launcher and Other Persian Gulf Warlore: An American Folk Image of Saddam Hussein's Iraq." *Western Folklore* 50: 303–322
15. Emese Ilyefalvi. (2018). The Theoretical, Methodological and Technical Issues of Digital Folklore Databases and Computational Folkloristics // *Acta Ethnographica Hungarica*. 63 (1), pp. 209-258
16. Еркин А.В. (2012). Понятия "информация" и "информационная безопасность": от индустриального общества к информационному // *Информационное общество*. № 1, С. 68-74
17. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N. (2010). E-Dövlətin informasiya təhlükəsizliyi: aktual tədqiqat istiqamətləri // *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*. №1, s. 3-13
18. Goh, Dion Hoe-Lian; Chua, Alton Y. K.; Shi, Hanyu; Wei, Wenju; Wang, Haiyan; and Lim, Ee-peng (2017). An analysis of rumor and counter-rumor messages in social media. // *Digital libraries: Data, information, and knowledge for digital lives: 19th International Conference on Asia-Pacific Digital Libraries, ICADL Bangkok, Thailand, November 13–15, Proceedings*. Springer International Publishing. pp. 256-266. https://doi.org/10.1007/978-3-319-70232-2_22
19. Gupta, A., Lamba, H., Kumaraguru, P., Joshi, A. (2013). Faking sandy: characterizing and identifying fake images on Twitter during hurricane sandy. // *Proceedings of the 22nd International Conference on World Wide Web, ACM Press*. pp. 729-736
20. İmamverdiyev Y.N. (2013). E-Dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinin konseptual modeli // *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*. №1, s. 20-31
21. Karahisar T. 2018. Suçu önleyici faaliyetlerde ve suç soruşturmasında sosyal medyanın rolü. 2. Uluslararası Farkındalık Kongresi Bildiri Kitabı. s. 685–697
22. Кузнецов Н.А., Кульба В.В., Микрин Е.А. (2006). Информационная безопасность систем организационного управления. Теоретические основы. в 2 т. Москва: Наука, 495 с.
23. Qarayev S. (2018). Folklor vasitəsi ilə qrup və yaxud milli psixologiyanın öyrənilməsi. *Dədə Qorqud jurnalı*, № 2, s.73-78
24. McNeill, Lynne S. (2015). The internet is weird. Folkloristics in the digital age. *Folklore Fellows' Network*. № 47, December. pp. 12–13, 16–17
25. Ozturk, P., Li, H., Sakamoto, Y. (2015). Combating rumor spread on social media: the effectiveness of refutation and warning. In: *Proceedings of the Hawaii International Conference on System Sciences*. IEEE Press. pp. 2406–2414
26. Tangherlini T.R. (2016). Big Folklore: A Special Issue on Computational Folkloristics // *The Journal of American Folklore*. vol. 129, No. 511 (Winter), pp. 5-13
27. Thompson, T. (2019). *Posthuman Folklore*. Jackson: University Press of Mississippi. 214 p. doi:10.2307/j.ctvbpnrpxs
28. Владимирова Т.В. (2012). Информационная безопасность: к методологическим основаниям анализа вопроса // *Информационное общество*. № 5, С. 47-52
29. Зислин И., Архипова А.С., Радченко Д.А. (2017). "Синий Кит" и моральные паники: антрополого-психиатрический подход. "Сухаревские чтения. Суицидальное поведение детей и подростков: эффективная профилактическая среда", 14–15 ноября 2017 года, Москва. Сборник статей под общей редакцией к.м.н. М.А.Бebчук, [Электронное издание] М.: ГБУЗ «НПЦ ПЗДП им. Г.Е.Сухаревой ДЗМ», с.51–53